

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

§ 1. Екологічні інтереси суспільства та сфери господарювання

Як відомо, суспільні процеси, суспільна та індивідуальна діяльність знаходяться під впливом категорії «інтерес», «суспільний інтерес», що є детермінантою діяльності або бездіяльності учасників суспільно-політичних відносин. У свою чергу, суспільні інтереси є категорією доволі поліфонічною і представляють собою динамічну та відкриту систему, у якій є своя власна ієрархія типів таких інтересів та доволі складний режим їх узаємодії та узгодження.

Важливо також виходити з тісного зв'язку що існує між категоріями «інтерес» і «соціальне благо». Так, інтереси виникають навколо соціальних благ, отримати, використати або спожити які, власне, і прагнуть суб'єкти у процесі своєї життєдіяльності. (Невипадково, що основними правомочностями права власності щодо визначеного майна як соціального блага є саме володіння, користування та розпорядження).

Логічно розглядати екологічні інтереси як певну мотивацію суспільства або окремих індивідів щодо отримання та підтримання екологічно значущих умов життєдіяльності та використання природи та природних ресурсів для забезпечення економічних та споживчих умов такої життєдіяльності.

Цікаво, що на рівні Основного Закону країни законодавець чітко фіксує три макрооб'єкти, навколо яких можна згрупувати суспільні екологічні інтереси. Так, за змістом ст. 116 Конституції України, Кабінет Міністрів України забезпечує проведення політики, зокрема, щодо охорони природи, екологічної безпеки і природокористування. Так, у ст. 16 Основного Закону фіксується обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги. Стаття 13 Конституції України фіксує право власності Українського народу на природні об'єкти – природні ресурси, а також право грома-

дян на природокористування. Згідно зі ст. 14 Основного Закону земля як природний ресурс отримала правовий режим категорії «національне багатство». Наостанок, зміст ст. 50 Конституції України фіксує право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Слід зазначити, що в еколого-правовій літературі містяться більш розгалужені класифікації об'єктів екологічного права¹, але на конституційно-правовому рівні використано саме таку інтегровану систематику.

Таким чином, можна узагальнити, що суспільно-правову актуалізацію екологічної проблематики з точки зору гостроти суспільних інтересів сфокусовано навколо умовно трьох екологічних макрооб'єктів: якість довкілля, екологічна безпека та умови природокористування. Слід зауважити, що необхідно відрізнити екологічні макрооб'єкти в їх предметному контексті та екологічні макрооб'єкти як об'єкти правового регулювання. У першому випадку йдеться про параметри якості довкілля, параметри змін та їх динаміки за кожним із видів – вода, повітря, рослинний світ тощо. Або зміст і характер техногенних або природних катастроф, що загрожують фізичному існуванню людей. З іншої – юридичної – точки зору зазначені об'єкти слід розглядати як об'єкти правовідносин, об'єкти правової політики, що передбачають певний зміст правовідносин між суб'єктами з приводу поведінки та використання таких об'єктів, підтримання умов їх відтворення та балансу тощо.

Дуже важливо в зазначеному сенсі виходити з того, що спочатку інтереси щодо об'єктів екології мають бути сформовані, сформульовані і усвідомлені суспільством або його соціальними верствами, а вже за цієї умови має відбуватися трансформація зазначених інтересів і, що важливо, механізмів їх реалізації у вигляді алгоритмів суспільної діяльності та взаємодії. Тільки за цієї умови екологічні інтереси мають набути політичної форми і з'явитися таким чином у форматі політико-правового дискурсу. На цій стадії ми стикаємося з трансформацією екологічних інтересів предметного фізичного характеру в екологічні інтереси правового характеру, що впливають на нормативний зміст поведінки людей щодо реалізації таких інтересів.

У правовій державі суспільно значимий результат може бути наслідком реалізації суспільного інтересу, що набув правової форми,

¹ Екологічне право : підручник / А. П. Гетьман, Г. В. Анісімова, А. К. Соколова та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2019. С. 17.

правового механізму реалізації. Таким чином, ключове значення має саме законотворча та правозастосовча діяльність держави та суб'єктів права. У цьому контексті хотілося б наголосити на необхідності акцентування саме на політичній діяльності суб'єктів політичної системи суспільства, через активність яких у представницьких органах держави тільки і можна казати про ефективність реалізації суспільних екологічних інтересів, формування ефективної екологічної політики держави і накінець – формування ефективного, сучасного та систематизованого екологічного законодавства України.

Слід зазначити, що на всіх рівнях функціонування системи відносин реалізації суспільних екологічних інтересів роль еколого-правової науки має визначальний характер. Адже тільки застосуванням наукових методів пізнання, аналізу й синтезу в процесі формування системи екологічних правовідносин можуть бути визначені та сформовані суспільні екологічні інтереси, зроблено їх системну ієрархію та визначено ступінь взаємозалежностей. Тільки за допомогою вчених-екологів і фахівців еколого-правової науки можуть бути сформовані партійні політичні документи як щодо змісту екологічної політики держави, так і щодо програмної діяльності держави у сфері формування її екологічного законодавства та алгоритмів діяльності природоохоронних і природоресурсних органів виконавчої влади.

Дуже важливо в цьому плані для еколого-правової науки перейти від умовно діагностичного підходу щодо ефективності й адекватності сучасного екологічного законодавства поточному стану розгортання екологічної катастрофи до переважно прогностичного та проєктного підходу. Реальність така, що екологічна криза переростає у стан екологічної катастрофи швидше, ніж ми це встигаємо зафіксувати й усвідомити. Наші можливості рішуче впливати на захист довкілля повинні бути значно швидшими. Саме тому дослідження в еколого-правовій науці, окрім діагностики сучасного стану довкілля та правовідносин щодо підтримки його позитивних балансів, має обов'язково містити прогностичний компонент і проєктну візію *de lege ferenda*.

Повертаючися до суспільних інтересів у сфері екології, хотілося б виходити з презумпції повного консенсусу в суспільстві щодо пріоритету цінностей безпечного для життя та здоров'я довкілля та неприпустимості техногенних катастроф як таких. Однак у дійсності ми маємо екологічну кризу, що стала глобальною проблемою людства.

Очевидно, що ні на глобальному, ні на національному рівнях такого суспільного консенсусу не існує.

Так відбувається тому, що у суспільстві генеруються водночас дуже різні інтереси, що знаходяться у складному співвідношенні одне з одним, а яка їх конфігурація актуалізується на рівні політики держави та на рівні запровадження реальних законодавчих кроків, сказати наперед доволі важко.

Суспільні інтереси точаться навколо цілої низки параметрів життєдіяльності суспільства й держави. Важливо розуміти, що одні з них мають потужну генезу у сфері об'єктивної реальності, інші отримують суб'єктивну домінанту і є феноменом соціально-психологічним за своїм характером. Але здебільшого присутніми є обидва компоненти. Так, існують об'єктивні показники рівня злочинності, захворюваності та смертності населення, рівня соціального забезпечення тощо. У той же час один і той же рівень може сприйматись одним соціумом як прийнятний, а іншим – як неприпустимий. Відповідно, проблема або відкладається, або, навпаки, отримує статус невідкладного суспільно-політичного значення, суспільного інтересу, що вимагає термінових і рішучих заходів з боку держави.

Важливим є також розподіл суспільних інтересів за своїм масштабом. Слід виділити місцевий, регіональний, національний, міжнародно-регіональний і глобальний типи. Очевидно, що правові механізми реалізації зазначених типів екологічних інтересів за своїм масштабом будуть суттєво відрізнятися. Тож відрізняється і весь ланцюг елементів таких механізмів, зокрема, процес усвідомлення та формування політики, процес активізації в необхідному напрямі екологічних функцій відповідних органів публічної влади, процес трансформації екологічних доктрин і політичних програм у нормативно-правовий формат, що тільки й дозволяє сподіватися на виникнення необхідних правовідносин і досягнення практичних результатів.

Уявляється важливим виділення таких категорій екологічних інтересів, як приватні екологічні інтереси та публічні екологічні інтереси. Дійсно, умовно можна виділити категорію приватних екологічних інтересів, зокрема у сфері природокористування. Спеціальне природокористування реалізується, як правило, на приватно-правових засадах як господарська діяльність відповідних підприємств у сфері видобування корисних копалин. Індивідуальні або консолідовані інтереси

інвесторів і менеджменту приватних газодобувних компаній можуть доволі потужно просуватись у суспільстві, впливати на зміст законодавчої діяльності держави. З іншого боку, публічні екологічні інтереси хоча й доволі змістовно зафіксовані у стратегіях та, власне, у поточному екологічному законодавстві України, часто залишаються без активної правозастосовної турботи держави і навіть без необхідного суспільного контролю в цій сфері.

Отже, суспільні екологічні інтереси доцільно диференціювати за масштабом: місцеві, регіональні, національні, регіональні міждержавні та глобальні. За характером: екологічні приватні й екологічні публічні. За об'єктним критерієм: природоохоронні, екобезпекові та природоресурсні. Важливим є також розподіл екологічних інтересів на суспільно усвідомлені та неусвідомлені, суспільно сформовані та несформовані, політично організовані та політично аморфні тощо. Можна додати також розподіл екологічних інтересів на поточні інтереси та інтереси, що стосуються майбутніх періодів. Уявляється особливо важливим виділити категорію інтересів, актуалізація яких залежить від гостроти, ступеня екстраординарності тієї чи іншої екологічної проблеми або завдання. Очевидно, що є проблеми, інтереси вирішення щодо яких є терміновими, адже пов'язані, наприклад, з екобезпековими загрозами та їх соціальними наслідками. Такі інтереси отримують політико-правову кваліфікацію як невідкладних та претендують на застосування спеціальних правових режимів реалізації.

Наостанок, за змістовою характеристикою не можна не визначити, що екологічні інтереси можуть полягати в позитивних змінах в екологічній системі, а також можуть із тих чи інших мотивів полягати в негативному результаті. Достатньо згадати дике видобування бурштину в Рівненській області. Інтерес у такого роду природокористуванні обертається повною деградацією ландшафтів і рослинного світу в регіоні.

Таким чином, екологічні інтереси соціуму перебувають у стані доволі високої напруги, адже вони можуть мати різновекторну спрямованість, суперечити один одному, конкурувати між собою за пріоритетну реалізацію, за потрапляння до формату реальної політики держави тощо.

Але слід зазначити, що складність діалектики та системології в проблематиці суспільних екологічних інтересів на цьому не вичерпується, адже найбільшій напруги до неї додають суміжні сфери, суміжні суспільні інтереси, і в першу чергу – економічні. Слід визнати, що, не-

зважаючи на розгортання екологічної кризи у світовому масштабі, кліматичні й екобезпекові проблеми, питання успішного функціонування економічної системи, зростання доходів та прибутків, рівня життя населення все ще має першочергове політичне значення в діяльності політичних партій та держави. Політичні гасла в напрямі економічного зростання та підйому суспільного матеріального добробуту значно швидше знаходять відгук у виборця, ніж необхідність додаткових витрат держави для стимулювання розвитку зеленої енергетики та зеленої економіки в цілому, розбудови екозахисних споруд тощо.

Слід зазначити, що систематика економічних інтересів сама по собі є надзвичайно диференційованою, ієрархічною та конфліктною. Однак на перший план у контексті проблематики, що розглядається, необхідно поставити саме такі економічні інтереси, що прямо перетинаються з екологічними, такими, що суттєво ускладнюють процес функціонування держави та формування нею власної політики. Цілком слушно в еколого-правовій літературі наголошується, що поєднання економічних і екологічних інтересів саме по собі є надзвичайно складним завданням¹.

Слід також зазначити, що на законодавчому рівні економічні інтереси суспільства й держави якщо й отримали певну систематизацію, то доволі фрагментарну. Так, Основний Закон оперує поняттям «економічна багатоманітність» (ст. 15), але як однією із засад суспільного життя. Ст. 16 Конституції України містить поняття економічної безпеки, що можна тлумачити як один із потужних суспільних інтересів в економічній сфері. Зміст ст. 116 Основного Закону, що окреслює компетенційне навантаження Кабінету Міністрів України, мав би, за логікою, визначити основні суспільні економічні інтереси, захист і реалізація яких, власне, і є основним функціональним призначенням Уряду. Але в зазначеній статті не згадано ні про економічні інтереси, ні про економічну політику як таку та її ключові цілі. Зазначено лише про окремі напрями економічної політики, такі як цінова, інвестиційна, податкова тощо.

Отже, необхідно зробити висновок щодо наявності неприпустимих прогалин у конституційно-правовому забезпеченні суспільних відно-

¹ Екологічне право України : підруч. для студентів ВНЗ / за ред. І. І. Каракаша. Одеса : Фенікс, 2012. С. 19.

син і у сфері екології, і у сфері економіки. Слід зазначити, що в 1996 р. – році прийняття Конституції України, незалежної суверенної держави – головною метою були аспекти саме державотворення, і це зрозуміло. Тому цілі блоки найважливіших суспільних відносин не отримали системного конституційно-правового забезпечення, і в першу чергу йдеться про окремі структурні розділи Основного Закону, що мали б назву «Економічна система» та «Екологічна система». Саме таким чином слід було б визначити зміст елементів зазначених систем, базові економічні й екологічні суспільні інтереси, механізми формування відповідних політик держави, механізми їх реалізації та основні, принципові положення змісту поточного економічного (господарського і не тільки) та екологічного законодавства тощо.

За чинних умов можна, звичайно, керуватися змістом Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», яким, зокрема, зафіксовані такі економічні інтереси, як «забезпечення конкурентоспроможності національної економіки», «досягнення високих темпів її зростання», «забезпечення макроекономічної стабільності». Безперечно, це є важливі інтереси – функції-завдання суспільства та держави в економічній сфері, адже саме на категоріях інтересів, функцій, завдань, політики, законодавчому й виконавчому забезпеченні має ґрунтуватись ефективна діяльність держави. Чому питання економічних інтересів та всіх інших залежних категорій-інструментів розглядаються в межах даної монографії? Ідеться про констатацію загальновизнаного факту: екологічні проблеми людства тісним чином пов'язано з його економічною діяльністю – способом виробництва й рівнем споживання.

Переростання екологічної кризи в категорію екологічної катастрофи, що насувається, є прямим свідченням того, що екологічні й економічні суспільні інтереси значною мірою суперечать одні одним. А отже, ефективного механізму їх узгодження та знайдення здорового балансу все ще не створено, в усякому разі, у більшості країн світу. Фактично значною мірою людство сповідує релігію відсотків зростання ВВП як маркер ефективності урядів і правлячих партій. До теперішнього часу правлячі парламентські коаліції, що мають «термін придатності» часто значно менший, ніж термін депутатського мандату, є конче зацікавленими в отриманні тимчасового економічного ефекту, нехтуючи екологічною ціною його досягнення, вважаючи такий підхід політично цілком виправданим.

Суспільно-політична актуалізація екологічних інтересів і засобів їх реалізації не може покладатися на презумпції, що вони (ці інтереси) загальнозрозумілі, стосуються кожного, кореспондують із базовими правами людини, є абсолютно гуманістичними за змістом тощо.

Економічні інтереси мають активних, свідомих і вмотивованих носіїв. Такими є суб'єкти господарювання добувної та переробної промисловості, суб'єкти аграрного виробництва, працівники, що є зайнятими на відповідних підприємствах, органи місцевого самоврядування, на території яких розміщено зазначені виробництва, і, накінець, споживачі товарів та послуг, що моментально відчують зміни в їх вартості в разі врахування екологічної складової. Разом вони утворюють потужну політичну силу, що є організованою та налаштованою впливати на політику держави.

На відміну від економічних інтересів, екологічні мають консолідований політичний ефект тільки в разі очевидного й жахливого за наслідками екологічного інциденту. Але такі випадки трапляються, як правило, деінде, зачіпають окремі територіальні громади і часто не набувають необхідної політичної ваги для реального впливу на політику державної влади. Грошові поточні інтереси виявляються актуальнішими за безпекові інтереси навіть у близькій перспективі.

Слід констатувати, що приватні економічні інтереси, а це інтереси підприємств, інвесторів, менеджменту, працівників, посередників, посередників тощо, виявляються значно сильніше консолідованими і мотивованими, ніж приватно-індивідуальні екологічні інтереси домогосподарств, громадян, яких, можливо, і чисельно більше, але бракує організованості, консолідації та активності у формуванні екологічної позиції.

Важливо мати на увазі, що навіть на глобальному рівні ціла низка країн гальмує прийняття ефективних міжнародно-правових заходів охорони довкілля. Це є рівень національної публічно-правової позиції. У цьому випадку також даються взнаки конкуренції економічних і екологічних мотивів. Одні країни, що мають низькотехнологічний рівень основних виробничих фондів, не можуть дозволити собі позбавитись нехай відсталої, але реальної економіки, адже трансформація до рівня зеленої економіки витратна й передбачає високий рівень технологічного розвитку. У інших країн мотивація полягає в наявності окремих типів викопного палива, що економічно може бути високорентабельним. Зазвичай це стосується країн із розвинутою вугільною індустрією та від-

повідною енергетикою. Перехід до інших видів імпортного палива може бути значно більш витратним і передбачати технологічну реструктуризацію генеруючих компаній, що й консервує стан забруднення довкілля в кінцевому рахунку. Існує також і мотивація соціальної справедливості. Так, країнам так званого золотого мільярда дорікають високим рівнем життя, що частково забезпечується за рахунок високого енергоспоживання та використання інших природних ресурсів, зокрема води. Бідні країни не погоджуються скорочувати споживання, усвідомлюючи, що в такому разі їм і в історичній перспективі не бачити західного рівня добробуту. За цих умов міжнародне співробітництво у сфері охорони довкілля, гальмування негативних процесів зміни клімату та переходу до філософії і практики зеленої економіки та раціоналізації споживання відбувається абсолютно не тими темпами, що потрібні.

Як відомо, ст. 42 ГК України визначає підприємництво (комерційне господарювання) як самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання з метою отримання економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Сировина й енергія залишаються доволі значними факторами виробництва товарів і послуг, а відповідно – утворення прибутку. Тож природокористування було й залишається поряд з умовами залучення праці джерелом банальної конкурентоздатності, утворення прибутків, а також і сплати податків. Їх ціною є виробничі процеси, що забруднюють довкілля через виробничі викиди, відходи виробництва, екологічно шкідливі товари, що потребують затратної утилізації. Усе це є прямим свідченням того, що між вульгарними економічними інтересами й інтересами збереження довкілля існують суперечливі та конкурентні відносини. Навіть на загальнодержавному рівні очевидно, що «брудні» відсотки ВВП – це ніяке не зростання, адже накопичення екологічних проблем перекладається на майбутнє. Усе одно сміттєзвалища треба буде вивозити на утилізацію, якість земель доведеться відновлювати, населення лікувати тощо. Екологія та проблеми з нею мають реальну ціну, її треба враховувати коректно. Так екологія набуває економічного виміру і в одній площині з власне економікою має отримати спільний знаменник оцінки ефективності суспільного виробництва.

Отже, необхідно виходити з абсолютної присутності екологічної складової в будь-яких економічних розрахунках. Зростання ВВП, що вираховується без екологічної складової, може бути будь-яким

значним, але з екологічною складовою, в тому числі з урахуванням віддалених екологічних наслідків (прямої та непрямой шкоди) це може перетворитися на зворотні показники. Слід звернути увагу на те, що в такому випадку будь-яка презентація намірів чи реальних результатів діяльності держави, її уряду в економічній сфері може отримати зовсім некомплементарні політичні оцінки. Відтак гальмування включення екологічної складової в параметри економічного розвитку може бути вмотивованим поточним політичним інтересом правлячих коаліцій та відповідних урядів. Таким чином, суперечливий характер співвідношення економічних і екологічних інтересів виявляє себе не тільки на рівні виробничої діяльності суб'єктів господарювання та широкого кола пов'язаних осіб на рівні приватних інтересів, але це відбувається також і на публічному рівні.

Отже, слід визнати, що екологічні проблеми, що вже набули значення екологічної кризи, а динаміка розвитку яких сьогодні швидко крокує до стану екологічної катастрофи, переважним чином пов'язані з господарською діяльністю людства. Звичайно, проблеми забруднення довкілля, зміни клімату й екологічної безпеки можуть загострюватися і внаслідок природних причин, не пов'язаних із процесами господарювання. Такими можуть бути вулканічні процеси, падіння метеоритів тощо. Але в цілому методологія сучасної конкурентної ринкової економіки полягає у прагненні досягнення максимальної конкурентоспроможності та максимальної прибутковості бізнесу. Економія на доступній сировині, енергоносіях, на очисних спорудах у процесі виробництва, на заходах з утилізації відходів і спожитих товарів є «природними чинниками досягнення основних цілей господарювання». Такою є базова вихідна засада екологічної політики як такої, якщо сповідувати реалістичні підходи до її формування.

§ 2. Екологічне підприємництво як складова еколого-правової політики

До сфери еколого-правової політики необхідно віднести всі суспільні процеси, пов'язані з формуванням усвідомлених екологічних інтересів як кола проблем суспільної життєдіяльності та розвитку і які

для їх вирішення потребують втручання та діяльності держави. Адже тільки держава як політична організація може впливати на діяльність суспільства у відповідності до політично узгоджених цілей в імперативному форматі. Оскільки, як уже зазначалося, лівова частка сучасних проблем охорони довкілля, збереження екологічних балансів, збереження клімату в прийнятних для життя параметрах пов'язана з характером економічної діяльності, то логічно виникає питання про екологічне підприємництво. Тобто таку форму господарювання, у процесі якої вирішуються екологічно значущі завдання, отримуються екологічно значущі результати.

Слід зазначити, що початок науковому обґрунтуванню зазначеній тематиці екологічного підприємництва поклала А. Г. Бобкова в цілій низці наукових праць¹. Разом із тим проблема виявилась настільки багатогранною, що вимагає долучення до неї багатьох фахівців, адже ми маємо справу з цілим напрямком у юридичній науці. Особливість його, зокрема, полягає в його комплексному характері, адже це проблематика водночас і екологічна, і господарсько-правова, а тому вимагає певного синтезу на концептуальному й інструментальному рівнях.

На чому хотілося б наголосити з самого початку, це про некоректність самої назви – «екологічне підприємництво». Дуже важливо усвідомлювати, що господарська діяльність як родова категорія у співвідношенні до поняття підприємництво, за своїм характером має два ключові власні різновиди. Це комерційне господарювання – власне підприємництво (ст. 42 ГК України) та некомерційне господарювання (ст. 52 ГК України). Так, за змістом ст. 42 ГК України підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Мета й можливість одержання прибутку в даному випадку має значення кваліфікуючої ознаки.

У той же час відповідно до змісту ст. 52 ГК України «некомерційне господарювання – це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних результатів без мети одержання прибутку».

¹ Див.: Правове забезпечення розвитку екологічного підприємництва («зеленої» економіки) : монографія / А. Г. Бобкова, Р. Ф. Гринюк, І. Ф. Коваль та ін. ; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 16.

ку». Однак навіть при першому наближенні до проблеми налаштування економічної, у широкому сенсі, діяльності на досягнення екологічно значимих результатів перспектива отримання прибутків носить дуже ймовірнісний характер. Навіть якщо взяти за ілюстрацію проблему діяльності у сфері ліквідації смітників, то очевидно, що питання та можливість отримання прибутків від утилізації відходів – сміття – виникає далеко не на першому етапі поводження з відходами. Прибутковість такої діяльності може бути результатом доволі тривалої та етапної діяльності, що має сформувати сталі бізнесові алгоритми, але і те за умови потужної державної підтримки, зокрема на перших етапах діяльності. Логічно, що екологічно значуща господарська діяльність на першому етапі може відбуватися як некомерційна, а згодом, завдяки менеджменту, інноваціям і державній підтримці, трансформуватися на наступному етапі в комерційну – власне екологічне підприємництво з відповідними змінами правового статусу суб'єкта господарювання.

Таким чином, доцільно екологічне підприємництво називати екологічним господарюванням, що суттєво ширше за змістом і коректніше юридично¹. Тим більше, що легальне визначення господарської діяльності, що дане у ст. 3 ГК України, а саме: діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, що спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, – створює можливість об'єднати «під дахом» господарської діяльності левову частку її видів, що мають екологічно значуще спрямування. Разом із тим виникає питання юридичної кваліфікації господарської діяльності саме як екологічного господарювання. Очевидно, що не можна назвати екологічним господарюванням будь-яку діяльність тільки через її пов'язаність із природокористуванням, безвідходним характером виробничих процесів тощо. Предметна кваліфікація згідно з напрямками екологічної політики тут можлива, але тільки у визначених державою предметних видах господарювання. Наприклад, ліквідація наслідків екологічних катастроф або виробництво очисного устаткування тощо.

Уявляється, що головною кваліфікуючою ознакою такого господарювання має бути констатація настання явного екологічного ефекту.

¹ Задахайло Д. Д. Відносини екологічного господарювання як напрям розвитку законодавства України. *Економічна теорія та право*. 2017. №3 (30). С. 96–108.

Тобто в результаті екологічного господарювання має утворюватися позитивний екологічний ефект порівняно зі станом довкілля до його початку. Таким чином, поняття екологічного ефекту, його різновиди (а зрозуміло, що нагальною є ціла класифікація різновидів такого ефекту), параметри фіксації та верифікації зазначених ефектів – усе це має стати глибокою юридичною проблемою. Від ефективності її вирішення залежить не тільки ефективність екологічного господарювання, процеси зростання рентабельності відповідної діяльності, а й прозорість і доцільність застосування інструментів державної підтримки, різноманітних засобів державного регулювання господарської діяльності, зокрема ресурсочутливих для державного й місцевих бюджетів.

Очевидно, що таким кваліфікованим екологічним ефектом доволі прозоро можна вважати використання у виробничій діяльності відходів виробництва, що переробляються на конкурентоспроможну товарну продукцію без спричинення шкоди довкіллю. Екологічний ефект може утворюватися також у разі переходу на нові види сировини та матеріалів, виробництво яких є екологічно чистим, а вичерпні природні ресурси, що застосовувалися в межах традиційних технологій, унаслідок цього не застосовуються. Також його можливо встановити у випадку промислового виробництва засобів підвищення родючості ґрунтів за умови їх безпечності для довкілля. Зрозуміло, що кожен такий ефект має отримати продумані методики встановлення кількісних і якісних позитивних змін для довкілля в разі його отримання протягом визначеного строку.

Окремим питанням, що стосується проблематики екологічного господарювання, є проблема довіри між суб'єктами господарювання та державою. За великим рахунком, система екологічного господарювання, що передбачає на певний період використання державою інструментарію стимулюючого державного регулювання, передбачає встановлення спеціального режиму господарювання. На відміну від категорії особливостей господарсько-правового регулювання окремого виду господарської діяльності, що може передбачати застосування державою, наприклад, певних податкових пільг або окремих видів державної допомоги суб'єктам господарювання, категорія «спеціальний режим господарювання» носить комплексний характер. Вона має включати в себе цілу низку спеціальних вимог до самого суб'єкта господарювання. Зокрема, обмежити власні види діяльності тільки тими виробництвами, які безпосередньо тягнуть настання екологічно-

го ефекту, або тими, що юридично визначені як різновид екологічного господарювання за своєю предметною ознакою (наприклад, виробництво обладнання сортування сміття тощо). У протилежному випадку, як правило, буде мати місце «змішування» різних видів діяльності, як екологічно спрямованих, так і інших, що не вимагають особливого статусу – суб'єкта екологічного господарювання.

Другою групою юридично значущих питань, особливості правової регламентації яких сукупно створюють цілісний спеціальний правовий режим екологічного господарювання, є визначення особливостей предметної частини такого господарювання як виду діяльності.

Тобто спеціальна правосуб'єктність таких підприємств має бути чітко позначена, наприклад, як виробництво обладнання та устаткування у сфері утилізації відходів, або господарська діяльність щодо вирощування саджанців, або для виробництва очисного устаткування для металургійного, хімічного виробництва тощо.

Таким чином, будь-які інші види діяльності, що виходять за межі екологічного господарювання, мали б бути заборонені зазначеним підприємствам за фактом виходу за межі їхньої спеціальної правосуб'єктності. Слід зазначити, що це не обмежує засновника (засновників) у можливостях паралельно створювати звичайні комерційні підприємства, якщо в цьому для нього (для них) є економічний та суб'єктивний інтерес. Головне те, що таким чином у сфері господарювання з'являється нова категорія суб'єктів – екологічно господарюючих підприємств некомерційного господарювання, лівова частка з яких, як уявляється, мають отримати статус неприбуткових організацій. Важливою є також можливість для держави юридично визначити коло зазначених підприємств саме для застосування до них у подальшому визначених законодавством засобів стимуляційного державного регулювання.

Звичайно, що предметні види екологічного господарювання, їх класифікація, що науково обґрунтована та законодавчо закріплена, має стати підставою для формування відповідних статутних обсягів спеціальної правосуб'єктності таких підприємств. Саме так має бути вирішено також і питання з поняттям, кваліфікацією та класифікацією видів і масштабів екологічного ефекту як мети екологічного господарювання. Досягнення екологічного ефекту в процесі здійснення того чи іншого виду екологічного господарювання також має стати статутною константою зазначеного типу господарських організацій.

Таким чином, для формування спеціальних режимів здійснення діяльності у сфері екологічного господарювання, по-перше, необхідною є ґрунтвна дефінітивно-кваліфікаційна нормативно-правова забезпеченість усієї системи правового регулювання відносин і діяльності екологічного господарювання. Це стосується як визначень екологічного господарювання в його двох базових типах – «екологічне підприємництво» та «некомерційне екологічне господарювання», так і цілої низки «залежних» категорій такого господарювання з огляду на ту чи іншу сферу екологічних відносин, тип екологічного ефекту, ступінь радикальності позитивного впливу на стан довкілля тощо.

По-друге, що пов'язане з попередньою позицією, це, власне, поняття та широка класифікація видів екологічних ефектів, засоби фіксації їх настання, засоби визначеності їх масштабу тощо. Так само мають бути кваліфікованими види діяльності екологічного господарювання, що складають необхідний обсяг предметної правосуб'єктності відповідних підприємств. По-третє, має бути чітко визначено господарсько-правовий статус екологічно-господарських підприємств як окремого типу господарських організацій. По-четверте, особливим завданням законодавчої політики держави має стати системологія та інструментальна доцільність комплексів засобів стимулюючого державного регулювання саме діяльності підприємств у сфері екологічного господарювання. Це доволі специфічна задача, адже необхідно визнати, що державне регулювання господарської діяльності як таке, особливо в його макроекономічному контексті, абсолютно недостатньо вивчене в господарсько-правовій науці. Екологічний компонент додатково ускладнює зміст зазначеної наукової проблеми. Але її необхідно вирішувати, адже застосування державою власного стимулюючого впливу засобами державного регулювання на активізацію екологічного господарювання є абсолютно необхідним для формування спеціальних правових режимів – системи координат пріоритетного розвитку відносин екологічного господарювання. Уся ця проблематика, за великим рахунком, передбачає два суперзавдання:

- стимулювання до екологічного інвестування, до виходу в систему господарювання господарських організацій з відповідним переліком товарів і послуг;

- стимулювання екологічних інновацій, створення нових технологій, що мають на меті вихід екологічного господарювання на рівень абсолютної конкурентоспроможності порівняно з традиційною еконо-

мічною діяльністю¹. Останнє завдання є серцевиною функціонування підприємств «зеленої економіки» і зокрема «зеленої енергетики». Очевидно, що спеціальні режими господарювання у сфері альтернативної енергетики мають привести рентабельність сонячної, вітрової енергетики на більш ефективний рівень у порівнянні якщо не з атомною енергією, то точно з тепловою. Зелена економіка може стимулюватися державою роками, але кінець кінцем сукупно вона має перемагати традиційну економіку саме за рівнем своєї конкурентоздатності. Таким чином, слід усвідомити головну мету екологізації економічних відносин – нова, зелена економіка має економічно витіснити стару, традиційну. Здійснити такий перехід за один етап неможливо, тому необхідно визначити, умовно, п'ятий елемент – наявність еколого-економічної політики держави щодо формування зеленої економіки, розвитку екологічного господарювання.

Еколого-економічна політика – це завдання, механізми й алгоритми впливу держави правовими засобами на відповідну сферу екологічно значущих відносин, пов'язаних із сферою суспільного виробництва. У цьому контексті цікавими є події навколо встановленого державою «зеленого тарифу» на діяльність у сфері зеленої енергетики. Відсутність у держави саме еколого-економічної політики з цього питання, а лише відчуття необхідності стимулювати екологічні інвестиції до зазначеного сектору економіки призвели до того, що під зобов'язання «зеленого тарифу» до країни зайшла неочікувана кількість «інвесторів», що дійсно розгорнули активну діяльність у сфері, зокрема, сонячної енергетики. Однак очевидно, що за існуючого рівня реальної рентабельності сонячної енергетики, що є зараз, масовий перехід до неї на умовах «зеленого тарифу» є непідйомним для Державного бюджету України, що кінець кінцем і відбулося. По факту маємо конфлікт між «іноземними» інвесторами та державою щодо виконання останньою власних інвестиційних зобов'язань.

Що мала б визначити екологічно-економічна (енергетична) політика держави? Динаміку й амплітуду застосування «зеленого тарифу» в часовому вимірі процесу реалізації проєктів зеленої енергетики. Тобто держава мала би визначати періоди поступового зниження зеленого тарифу на наступних етапах після здійснення інвестування

¹ Задихайло Д. Д. Екологічне господарювання у системі екологічних відносин: проблема правової інституціоналізації. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 135. С. 95–103. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.135.85035>.

в об'єкти зеленої енергетики з метою стимулювання суб'єктів господарювання до запровадження необхідних інновацій, зелених енергетичних технологій, кінець кінцем – постійної модернізації сонячних батарей та іншого обладнання для поступового виходу підгалузі на самостійне конкурентоздатне функціонування. На відміну від цього, держава створила «теплу ванну» для інвестора власними обтяжливими зобов'язаннями, що аж ніяк не стимулювали бізнес до спрямованого інноваційного розвитку.

Таким чином, формування спеціальних правових режимів екологічного господарювання – це проблема, що частково може вирішуватися реактивно-казуїстичним шляхом з огляду на усвідомлення абсолютної невідкладності тих чи інших еколого-економічних проблем. У той же час в умовах екологічної кризи зазначений еволюційний шлях, скоріш за все, є провальним. Формування спеціальних правових режимів екологічного господарювання є доктринальною, комплексною науковою проблемою, яка вимагає високої концентрації на ній організованих наукових зусиль.

Розглядаючи проблему ефективності реалізації суспільних екологічних інтересів, слід визначити, що екологічне господарювання, узятє в комплексі з продуманою еколого-економічною політикою держави та відповідно напрацьованою системою засобів державного регулювання такої діяльності, а також сформованими спеціальними правовими режимами її реалізації, є основним важелем виходу зі стану екологічної кризи.

Разом із тим необхідно тримати в полі зору власне сферу застосування екологічного господарювання та основні економічні фази функціонування відповідних «озелених» ринків, товарів і послуг. Тобто мова йде про надсистему еколого-економічних відносин, що давно отримала назву «зелена економіка». І хоча щодо зеленої економіки існує надзвичайно багато політичних декларацій, міжнародно-правових документів, державних стратегій та окремих нормативно-правових актів, слід усвідомлювати, що зелена економіка – це в першу чергу економіка, а зелений колір – це характер її функціонування. У цьому сенсі зелена економіка так само, як і традиційна економіка, ґрунтується на давно визначених засадах функціонування ринку. Варто нагадати, що такими ринковими константами необхідно виділити економічну багатоманітність, що як конституційно-правовий принцип суспільного

життя, згідно зі ст. 15 Основного Закону, має розповсюдження не тільки на різні форми власності, що є майновою основою господарювання, але і передбачити широке коло організаційно-правових форм створених суб'єктів господарювання, господарювання у форматі різноманітних укладів – малий, середній, великий бізнеси, приватна підприємницька діяльність, корпоративна, кооперативна тощо.

До таких констант ринкової економіки слід також віднести режим економічної конкуренції за найбільш ефективне задоволення споживачів товарів і послуг на засадах вільного ціноутворення.

Абсолютно принциповим чинником ринкової економіки є правовий режим свободи підприємництва, а конкретніше – свободи господарювання, адже це більш широке в економічному сенсі поняття, і такий надзвичайно важливий принцип, як свобода договору.

Невід'ємним елементом ринкової економіки є державне регулювання господарської діяльності та ринкових процесів у цілому. До цього аспекту слід додати також і завдання держави підтримувати здоровий баланс між режимом свободи підприємництва й обсягами та амплітудою застосування засобів державного регулювання.

Слід особливо наголосити, що у форматі ринкової економіки основним чинником її ефективного функціонування як на макрорівні – рівні національної економіки, так і на мікрорівні – рівні окремого суб'єкта господарювання є конкурентоспроможність останнього. Адже тільки конкурентоспроможні суб'єкти мають реалізацію, мають прибутки та відповідні можливості для реінвестицій, для залучення нових інноваційних продуктів, якими ще більше піднімається конкурентоспроможність, тощо.

Зелена економіка не може бути чимось іншим за своєю природою. Так, може бути посилено роль державного регулювання та спеціальних режимів господарювання, може бути застосовано більшу кількість заборон на діяльність, що шкодить довкіллю, включаючи номенклатуру товарів і послуг, зелена економіка може тривалий час співіснувати з традиційною, але залишаються економічна багатоманітність, свобода конкуренції та ціноутворення, свобода підприємництва та договору, перемога найбільш конкурентоспроможних товаровиробників як результат функціонування економічного механізму ринкового типу. (Слід зазначити, що аксіоматичним є визнання провальності всіх варіантів неринкових економічних механізмів).

Таким чином, триумф зеленої економіки в усіх її сегментах – зелена енергетика, зелена промисловість, зелене аграрне виробництво, зелений транспорт тощо – можливий лише за умов досягнення нею суттєво вищого рівня конкурентоспроможності порівняно з виробництвом на засадах традиційної економіки, традиційної технологічної бази. Саме тому метою всіх політико-правових і нормативно-правових зусиль держави та громадськості має бути досягнення зеленою економікою перемоги в чесній, конкурентній боротьбі. Створення окремих малоефективних сегментів альтернативної енергетики, органічного аграрного виробництва не вирішують питання як такого.

Логічним виглядає те, що перехід до зеленої економіки – це є тривалий процес, розділений на значну кількість етапів. Зазначена етапність викликана необхідністю залучення потужних інвестицій в екологічне господарювання, особливість яких полягає у великій проблематичності їх прибутковості, щонайменше на перших етапах реалізації відповідної інвестиційної діяльності. Така етапність, з іншого боку, неминуха з огляду на необхідність здійснення справжнього технологічного стрибка, що за своїм характером підпадає під поняття «хвилі Кондратьєва». Це епохальні зміни технологічного рівня виробництва, що визначають обличчя економіки в розмірі 50–60-річного періоду. Так, якщо ядерну енергетику вважати альтернативною порівняно з її традиційними вуглецевими варіантами, то хвилю Кондратьєва може ілюструвати освоєння термоядерної енергії. Або щодо сонячної енергетики – досягнення рентабельності використання сонячних панелей у рази більшої, ніж традиційна теплова енергія. Для порівняння, останню хвилю Кондратьєва створили персональні комп'ютери та інтернет. Ця технологічна революція розпочалась приблизно 40 років тому і наближається до свого завершення.

Таким чином, етапність переходу до зеленої економіки безпосередньо пов'язана з етапами цілеспрямованих наукових, науково-технічних досліджень і розробок, із запровадженням цілої системи яскравих інноваційних продуктів – технологій у сферах енергетики, виробництва товарів і послуг, сільського господарства, транспорту тощо.

Слід зазначити, що характерною особливістю такого переходу є домінанта власне публічного інтересу щодо екологізації економічних відносин. Це є важливим і принциповим моментом. Зазвичай технологічні уклади, що були уособлені застосуванням парової машини, електроенергії, двигунів внутрішнього згорання тощо, були інспіровані переважно

приватним інтересом, конкурентною боротьбою суб'єктів господарювання, що генеруються ринковими силами, ринковим характером організації економічного життя. (Так можна стверджувати з певними застереженнями, адже природа виникнення ядерної енергетики як окремого технологічного укладу-етапу має публічно-правовий характер.)

Як уявляється, сучасний технологічний перехід до зеленої економіки хоча й передбачає приватну ініціативу як рушійну силу інноваційних звершень та інвестиційної активності, тим не менше, беззаперечно передбачає потужну роль державного, публічного менеджменту. Такий менеджмент за своєю глибиною, обсягом і масштабом є безпрецедентним для країн із традиційною ринковою економікою. Адже обсяг організаційного компонента, акумуляції та спрямування інвестицій, компенсаційних, гарантійних і стимулюючих функцій та інструментів, що мають діяти системно, цілеспрямовано і відповідно до визначених проміжних етапів, неминуче свідчать про особливу роль держави в розбудові зеленої економіки. Це твердження не скасовує роль приватної підприємницької ініціативи ні у справі створення та запровадження екологічних інновацій, ні у справі інвестування та організації екологічного господарювання, переходу до принципів циркулярної економіки, виведення на ринок нових екологічно безпечних товарів і послуг тощо.

Ідеться про те, що на сучасному етапі розгортання глобальної екологічної кризи екологічні й економічні функції держави набувають спільного знаменника. Це відносно новий феномен суспільно-політичного життя. Він логічно передбачає необхідність суттєвих трансформацій у діяльності держави. Так, про синтезовану еколого-економічну політику держави вже йшлося. Але наступним кроком має бути відповідне трансформування структури державного апарату. Сьогодні очевидно, що роздільне функціонування органів держави в екологічній сфері окремо від економічного блоку є абсолютно неефективним з огляду на характер поставленого завдання. Аналогічно має вирішуватися питання створення та реалізації державних програм стимулювання переходу економіки на рейки «зеленого» сталого розвитку. Таке програмування процесів «озелення» економічного життя логічно має отримати системний і тривалий, розподілений на етапи характер, що в цілому повинно бути розрахованим на кілька десятиліть.

Накінець, абсолютно необхідним процесом є подальша екологізація господарського законодавства України. Це процес, який вимагає науко-

вого обґрунтування сам по собі. Адже вже сьогодні очевидно є потреба у створенні спеціальної комплексної джерельної бази. Так, наприклад, у господарському законодавстві України є ціла низка перспективних, але, як уявляється, поки що малоефективних законів України, зокрема «Про державно-приватне партнерство», «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», «Про інноваційну діяльність» тощо. Прийшов час організувати законотворчу діяльність для спрямування зусиль на формування адресного, спрямованого на розвиток екологічного господарювання спеціального законодавства. Відповідно, виникає необхідність у підгалузевій спеціалізації законодавства у вигляді, наприклад, таких нових законів України: «Про публічно-приватне партнерство в екологічній сфері», «Про державну допомогу суб'єктам екологічного господарювання», «Про інноваційну діяльність у сфері зелених технологій», «Про спеціальні правові режими екологічного господарювання» тощо.

На поствоєнному етапі розвитку української економіки з абсолютно необхідною їй реструктуризацією можуть виникнути додаткові передумови для формування анклавів зеленої економіки. Таку можливість треба тримати на увазі.

Таким чином, давно вже прийшов час практично розбудувати засади функціонування зеленої економіки та, відповідно, правові засади її ефективного функціонування.